

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΩΝ. ΜΠΑΛΑΓΕΩΡΓΟΥ

Ἐπιδράσεις τοῦ ἐνοριακοῦ τρόπου ψαλμωδῆσεως στὶς τρεῖς Λειτουργίες τοῦ Βυζαντινοῦ τύπου

Οἱ λατρευτικὲς πράξεις τῆς Ἐκκλησίας μας διέπονται ἀπὸ ποικίλες διατάξεις καὶ ὁδηγίες, ἢ τήρηση τῶν ὁποίων περιφρουρεῖ τὴν ἀκριβῆ καὶ εὐτακτὴ τέλεσή τους. Οἱ διατάξεις αὐτές, καταχωρισμένες σὲ λειτουργικὰ ἐγχειρίδια, τὰ γνωστὰ ὡς Τυπικά, προσφέρουν τὸ διάγραμμα ἢ τὴ δομὴ τῶν νυχθήμερων προσευχῶν καὶ τίς διαφυλάττουν ἀπὸ κάθε τάση παρεμβολῆς. Ἡ χριστιανικὴ λατρεία γνῶρισε δύο αὐτοτελεῖς τύπους ἀκολουθιῶν, κατ' ἐπέκτασιν δὲ καὶ δύο διαφορετικὰ Τυπικά, τὰ ὁποῖα συνετέλεσαν στὴ διαμόρφωση τῶν λειτουργικῶν διατάξεων τῆς Ἐκκλησίας μας ὅπως αὐτὲς ἐμφανίζονται σήμερα· τὸ ἐνοριακὸ ἢ κοσμικὸ ἢ ἀσματικὸ καὶ τὸ μοναστηριακὸ ἢ μοναχικόν.

Τὸ πρῶτο, τὸ ἐνοριακὸ Τυπικόν, προωριζόταν γιὰ τοὺς πιστοὺς τῶν ἀστικῶν κέντρων, ἐχρησιμοποιεῖτο σὲ ὄλους τοὺς ἐνοριακοὺς ναοὺς καὶ στὸ νυχθήμερο λατρευτικὸ του σχῆμα συμπεριελάμβανε τέσσερις ἀκολουθίες: τὸν ἀσματικὸ Ἑσπερινόν, τὸν ἀσματικὸ Ὁρθρο, τὴν Παννυχίδα καὶ τὴν Τριθέκτη. Στὰ κυριώτερα δηλωτικὰ τοῦ τύπου μποροῦμε νὰ ἀριθμήσουμε τὴ μελωδία¹, τὴν ἐπιβεβλημένη παρουσία ἱερέως² καὶ ψαλτῶν κατὰ τὴν τέλεση τῶν ἀκολουθιῶν, τὸ βιβλικὸ στοιχεῖο, τὴ σύντομη μελοποίηση τῶν ψαλλομένων ὕμνων, τὴ βραχύτητα τοῦ χρόνου διάρκειας τῶν ἀκολουθιῶν καὶ τὸν τρόπο ψαλμωδῆσεως τῶν ψαλμῶν - ἀντιφώνων.

Τὸ δεύτερο Τυπικόν, τὸ μοναστηριακόν, σχεδιάσθηκε ἀπὸ μοναχοὺς καὶ καθὼς εἶναι πρόδηλο, ἐχρησιμοποιεῖτο στὶς μοναστηριακὲς κοινότητες. Τὴ νυχθήμερο λατρεία του ἀποτελοῦν ἑπτὰ ἀκολουθίες: τὸ Μεσονυκτικόν, ὁ Ὁρθρος μετὰ τῆς Α' Ὁρας, οἱ ἀκολουθίες τῶν Ὁρῶν (Γ', ΣΤ', Θ'), ὁ Ἑσπερινὸς καὶ ἡ ἀκολουθία τοῦ Ἀποδείπνου (Μικρὸ καὶ Μεγάλον).

1. Ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης ὑπογραμμίζει ὅτι «καὶ αἱ καθολικαὶ δὲ ἐκκλησίαι ἀνά τὴν οἰκουμένην ἀπαρχῆς ταύτην ἐτέλουν μελωδικῶς, μὴδὲν χωρὶς λέγουσαι μέλους, εἰ μὴ τὰς τῶν ἱερέων μόνον εὐχάς, καὶ τὰς τῶν διακόνων αἰτήσεις» (P.G. 155, 624B).

2. Κατὰ τὸν Συμεὼν Θεσσαλονίκης ἡ ἀσματικὴ

ἀκολουθία «ἀναγκαιοτάτη τε οὖσα καὶ ἀρχαιοτάτη, καὶ μετὰ ἱερέως ἐνεργουμένη, ὅς μεσίτης καθίσταται τὰ πρὸς τὸν Θεὸν εἰς τύπον Ἰησοῦ... καὶ τὴν ἰσχὺν ἔχει μεσιτεύειν τῇ χάριτι τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τῆς χειροτονίας». (P.G. 155, 661BC).

Ἡ συνύπαρξη τῶν δύο τάξεων μέσα στή λειτουργική πορεία τῆς Ἐκκλησίας μας, εἶχε εὐεργετικές συνέπειες γιὰ τὴ χριστιανικὴ λατρεία. Οἱ δύο τάξεις ἀλληλοεπιδράσθηκαν καὶ ἐμπλουτίσθηκαν, προσλαμβάνοντας ἢ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα διαφοροποίησαν καὶ ἐπαύξησαν τὴν ἀρχικὴ τους μορφή. Τὸ ἐνοριακὸ ὅμως Τυπικὸ ἄρχισε νὰ περιορίζεται ἀπὸ τὸν θ' αἰ. καὶ περιῆλθε σὲ ὀριστικὴ ἐγκατάλειψη μὲ τὴν ἀνατολὴ τῆς δ' δεκαετίας τοῦ ιε' αἰ. Ἀπὸ τότε ὁ μοναχικὸς τύπος ἐπιβλήθηκε σ' ὀλόκληρη τὴν Ἀνατολικὴ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καὶ οἱ τυπικὲς του διατάξεις κανοναρχοῦν τὰ τῆς εὐσημῶν καὶ εὐστόχου τελέσεως τῶν ἀκολουθιῶν ὄχι μονάχα στὰ μοναστήρια, ἀλλὰ καὶ σ' ὅλους τοὺς καθεδρικούς καὶ ἐνοριακοὺς ναοὺς.

Ἄν καὶ ὁ ἐνοριακὸς τρόπος ἐξέλιπε ἀπὸ τὴ ζωσα λειτουργικὴ πρακτικὴ καὶ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, ἄφησε ὅμως ἐπὶ τῶν ἐν χρήσει ἀκολουθιῶν πολλὰ καὶ ἰσχυρὰ ἴχνη, τὰ ὁποῖα φανερῶνουν τὴν ἐνοριακὴ τους καταγωγὴ καὶ προέλευση³. Ἡ συγκριτικὴ ἔρευνα ἐπὶ τῶν πηγῶν τῶν δύο λατρευτικῶν τρόπων, διαφωτίζει ἀρκετὰ τίς τελούμενες ἀκολουθίες, γιὰτὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ σημεῖα τους ἔχουν διαμορφωθεῖ κατ' ἐπίδρασιν τοῦ ἐνοριακοῦ ἔθους ἢ καὶ αὐτούσια ἔχουν εἰσαχθεῖ σ' αὐτές. Ἰδιαίτερης ἀναφορᾶς τυγχάνουν οἱ δανεισμοὶ ὕμνων καὶ τροπαρίων (π. χ. ὁ ἀρχαῖος ὕμνος *Ἡ ἀσώματος φύσις...*, τὸ τροπάριο τῆς προφητείας κ. ἄ.)⁴, εὐχῶν (τῶν ἀντιφῶνων, τῶν πληρωτικῶν, τῆς κεφαλοκλισίας)⁵, μουσικῶν καὶ ὕμνογραφικῶν ὄρων⁶, μελικῶν στοιχείων, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐνοριακοῦ τρόπου ψαλμωδῆσεως τῶν ψαλμῶν-ἀντιφῶνων· στοιχεῖα ποὺ ἔχουν καθιερωθεῖ πλέον στὶς μοναστηριακὲς ἀκολουθίες καὶ μᾶς κάνουν κοινωνοὺς τῆς ἀρχέγονης ἐνοριακῆς λατρευτικῆς πραγματικότητος.

Ἀναπόσπαστα συνδεδεμένη μετὰ τῶν ἀνωτέρω δύο λειτουργικῶν σχημάτων ἦταν καὶ παραμένει ἡ θεία Λειτουργία, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ ἐπισφράγισμα, τὸ κορύφωμα καὶ τὸν σκοπὸ τοῦ κύκλου τῆς μακρᾶς νυχθημέρου δημοσίας καὶ κοινῆς προσευχῆς⁷. Κατὰ τὸν

3. Γιὰ τίς ψαλτικὲς ἀλληλοεπιδράσεις μετὰ τῶν δύο Τυπικῶν, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἐπιβίωση τῆς κοσμικῆς παραδόσεως στὸ μοναχικὸν τύπο βλ. λεπτομέρειες στὴν ἡμετέρα ἐργασία ὑπὸ τὸν τίτλο: *Ἡ ψαλτικὴ παράδοση τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ βυζαντινοῦ κοσμικοῦ Τυπικοῦ*, Ἀθήνα 2001, σσ. 239-291.

4. Στὸ λειτουργικὸ ἐγχειρίδιο «Τριῶδιον τὸ κατανοκτικόν» καὶ συγκεκριμένα στὴν ἀκολουθία τῆς Τριθέκτης, καταγράφονται τρία στοιχεῖα –τὸ τροπάριο τῆς προφητείας, τὸ προκείμενο καὶ ἓνα προφητικὸ ἀνάγνωσμα– ὅλα προερχόμενα ἀπὸ τὴν ἐνοριακὴ ἀκολουθία τῆς Τριθέκτης. (*Τριῶδιον κατανοκτικόν*, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἐν Ἀθήναις 1994, σσ. 99-100, 121-122, 178-180, 212-214 κ.ἄ.)

5. Ἐνδεικτικὴ τυγχάνει ἡ περίπτωση τοῦ Ἑσπερινοῦ τῆς Πεντηκοστῆς, ὅπου διατηροῦνται ἀκόμη καὶ σήμερον στοιχεῖα τοῦ ἀσματικοῦ Ἑσπερινοῦ καὶ συγκεκριμένα οἱ τρεῖς εὐχὲς τῶν μικρῶν ἀντιφῶνων, ἡ εὐχὴ τῶν πληρωτικῶν καὶ ἡ εὐχὴ τῆς κεφαλο-

κλισίας (*Πεντηκοστάριον χαρμόσυνον*, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἐν Ἀθήναις 1994, σσ. 514-521).

6. Ἀναφερόμαστε στοὺς μουσικοὺς ὄρους διεγερμὸς, περισσή, συνεπαρμὸς καὶ ὑπαλλαγή, ἡ ἐννοιολογικὴ διάσταση τῶν ὁποίων καθόριζε τὸ εἶδος τῆς συνθέσεως καὶ τὴ μουσικὴ ἐπένδυση τοῦ ποιητικοῦ κειμένου, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀσματικὴ ὕμνογραφικὴ ὁρολογία ὅπως εἰσοδικό, εὐλογητάρια, κεκραγάρια, πεντηκοστάρια, ποὺ μᾶς ἀποκαλύπτει μιὰν ἐντελῶς διαφορετικὴ ψαλτικὴ καὶ κατ' ἐπέκτασιν ἐρμηνευτικὴ διάσταση ἀπ' αὐτὴ ποὺ γνωρίζουμε μέσα ἀπὸ τὴν ἰσχύουσα σήμερον λατρευτικὴ πράξι (βλ. Δημ. Κ. Μπαλαγεώργου, ὁ.π., σσ. 230-238).

7. Ὁ G. Dix ἰσχυρίζεται ὅτι πρὸ τοῦ δ' αἰ. οἱ λειτουργικὲς πράξεις συνέκλιναν κυρίως ἢ καὶ ἀποκλειστικῶς πρὸς τὴν εὐχαριστιακὴ λειτουργία καὶ τ' ἄλλα μυστήρια (G. Dix, *The Shape of the Liturgy*, London 1960, σ. 326).

βυζαντινό έρμηνευτή τής εκκλησιαστικής λειτουργικής παραδόσεως, τόν αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης Συμεών, ή θεία Λειτουργία είναι «μυστήριο μυστηρίων... και τελετών άπασών τελετή, και τελετάρχης τε και τελεστική»⁸. Η σύνδεση θείας Λειτουργίας και νυχθήμερων ακολουθιών είχε ως έπακόλουθο τή διαλεκτική της με τις δύο λειτουργικές πρακτικές, ή οποία οδήγησε τελικά στην άλληλοεπίδραση και στο δανεισμό όρισμένων στοιχείων. Κατά τή διαλεκτική αυτή διαδικασία, ό ένοριακός λατρευτικός και ψαλτικός τρόπος άσκησε μεγαλύτερη επίδραση στη θεία Λειτουργία άπ' ότι ό μοναστηριακός, τροφοδοτώντας τή δομή και τό τελετουργικό της με ψαλτικά στοιχεία και χαρακτηριστικά. Τα στοιχεία αυτά και τις ψαλτικές επιδράσεις που δέχθηκαν οι τρεις Λειτουργίες του ισχύοντος σήμερα σ' όλοκλήρη τήν Όρθόδοξη Έκκλησία Βυζαντινού λειτουργικού τύπου άπό τό ένοριακό Τυπικό, θα παρουσιάσουμε εύθύς άμέσως.

1. Τα τρία μικρά αντίφωνα τής θείας Λειτουργίας, ό άσματικός Έσπερινός και ό τρόπος ψαλμωδήσεως αυτών

Τό γνωστό σέ όλους μας έναρκτήριο τμήμα τής θείας Λειτουργίας, τό άπό του «Εύλογημένη ή βασιλεία του Πατρός...» έως και του γ' αντιφώνου έκτεινόμενο, δέν άποτελοΰσε τήν άρχική της δομή⁹. Η θεία Λειτουργία άρχιζε με τήν είσοδο κλήρου και λαού στο ναό, χωρίς να ψάλλεται τίποτα κατ' αυτήν. Οι ιερείς φοροΰσαν τά άμφιά τους, έλάμβανον τό ιερό Ευάγγελιο άπό τό σκευοφυλάκιο, τό όποιο άρχικά ήταν ένα ξεχωριστό οικοδόμημα δίπλα στο ναό και άκολούθως εισήρχοντο μετά του λαού στο ναό για τήν τέλεση τής θείας Λειτουργίας, ή έναρξη τής όποιας σημειωνόταν δια τών άναγνωσμάτων¹⁰. Η ανάπτυξη του πρώτου μέρους τής Λειτουργίας με τήν είσαγωγή τών τριών αντιφώνων, άρχισε άπό τόν η' αί.¹¹ Τα τρία αντίφωνα (ψαλμοί 91, 92 και 94) έψάλλοντο, όπως άλλωστε και σήμερα, κατ' αντιφωνίαν άπό τους δύο χορούς ψαλτών· στιχολογοΰσαν δηλ. όλους τους στίχους τών ψαλμών έπαναλαμβάνοντας στον κάθε ένα μία σύντομη φράση, τό λεγόμενο έφύμνιο ή άκροτελεύτιο¹² (για τό α' αντίφωνο τό, Ταίς πρεσβείαις τής Θεοτόκου..., για τό β' τό, Πρεσβείαις τών άγίων σου... και για τό γ' τό, Σώσον ήμās, Υιέ Θεου...). Η ψαλμώδηση του κάθε αντιφώνου κατεκλείετο με τήν μικρή δοξολογία Δόξα Πατρί... Και νυν και αίί..., στην όποία έπισυνήπτετο και τό έφύμνιο.

8. P.G. 155, 253C.

9. Ιωάν. Μ. Φουντούλη, *Λειτουργική Α'. Είσαγωγή στη θεία Λατρεία*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 214.

10. P.G. 1, 1076B.

11. Ό πρώτος που ύπαινίσσεται τήν ψαλμώδηση τριών αντιφώνων στην άρχή τής λειτουργίας, είναι ό Γερμανός Α' Κωνσταντινουπόλεως (P.G. 98, 401D-405C).

12. Διατάξεις του άρχαίου Τυπικού τής άγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως (χφ. Πάτμου 266) ύπαι-

νίσσονται τήν ψαλμώδηση όλοκλήρων ψαλμών ως αντιφώνων τής θείας Λειτουργίας: «...Αντίφωνον τής λειτουργίας τό α', ψαλμός α'. Ταίς πρεσβείαις τής Θεοτόκου. Αντίφωνον β', ψαλμός λ'. Άλληλούια τριπλοΰν. Αντίφωνον γ', ψαλμός ξδ'. Σώσον ήμās, Υιέ Θεου, ό εκ Παρθένου τεχθείς, ψάλλοντάς σοι...» (ΑΙ. Dmitrievskij, *Opisanie liturgitseskich rukopisej I, Τυπικά, Κιέβο* 1895 [= Hildesheim 1965], σ. 1. Πρβλ. επίσης και τις σσ. 36, 40, 42, 146 κ.ά.).

Ἡ στιχολογία ὀλοκλήρων τῶν ψαλμῶν μὲ τὰ ἐφύμνιά τους ἐξυπηρετοῦσε λειτουργικὲς ἀνάγκες καὶ συγκεκριμένα τὴν κάλυψη τοῦ χρόνου προετοιμασίας τῶν δώρων τῆς προσκομιδῆς, ἢ ὅποια ἐτελεῖτο στὸ πρῶτο αὐτὸ τμῆμα τῆς θείας Λειτουργίας. Ἀργότερα, ὅταν ἡ προσκομιδὴ μεταφέρθηκε στὴν ἀκολουθία τοῦ Ὁρθρου, ἐπιβλήθηκε ὁ περιορισμὸς καὶ ἡ ἐπιτομὴ τῶν ἀντιφώνων σὲ τρεῖς ἢ τέσσερις στίχους γιὰ τὸ καθένα. Τὸ σύστημα αὐτὸ τῶν τριῶν μικρῶν ἀντιφώνων – μικρῶν «ὡς μὴ ψαλμοὺς τελείους ἐχόντων, ἀλλὰ στίχους ἐκάστου τέσσαρας κατ' ἐκλογὴν, καὶ Δόξα καὶ νῦν»¹³ – ἀποτελοῦσε τὸ ψαλτὸ τμῆμα τοῦ δευτέρου μέρους τῆς ἀκολουθίας τοῦ ἀσματικοῦ Ἑσπερινοῦ. Τοῦτο καθίσταται σαφὲς ἀπὸ τὴν ἀκόλουθη, λίαν διαφωτιστικὴ, περιγραφή τοῦ ἀσματικοῦ Ἑσπερινοῦ ποὺ κομίζει ὁ μουσικὸς κώδικας Βατοπεδίου 1527, τοῦ ἔτους 1434:

- φ. 312v «μετὰ δὲ τὴν ἐκφώνησιν πάλιν ὁ διάκονος μικρὰν συναπτὴν καὶ ὁ ἱερεὺς ἐκφώνησιν· καὶ ὁ δομέστικος ἀπ' ἔξω·
[ἤχος] γ' Ἠγάπησα, ὅτι εἰσακούσεται Κύριος τῆς φωνῆς τῆς δεήσεώς μου.
- φ. 313r *Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου Σῶτερ σῶσον ἡμᾶς*
ὁ β^{ος} χορὸς· Ὅτι ἔκλινε τὸ οὖς αὐτοῦ ἐμοί...
Ταῖς πρεσβείαις...
ὁ ἕτερος· *Περιέσχον με ὠδίνες θανάτου...*
Ταῖς πρεσβείαις...
Δόξα... Ταῖς πρεσβείαις... Καὶ νῦν... Ταῖς πρεσβείαις...
Καὶ πάλιν ὁ διάκονος μικρὰν συναπτὴν καὶ μετὰ τὴν ἐκφώνησιν ὁ β^{ος} δομέστικος [ἤχος] γ' Ἐπίστευσα διὸ ἐλάλησα· Σῶσον ἡμᾶς, Υἱὲ Θεοῦ, ὁ ἀναστάς...
(καταγράφεται καὶ μιὰ δεύτερη μελωδικὴ γραμμὴ πάνω στὸ ἐν ἁγίοις θαυμαστός)
Ἐγὼ δὲ ἐταπεινώθην σφόδρα· Σῶσον ἡμᾶς, Υἱέ...
Τί ἀνταποδώσω τῷ Κυρίῳ περὶ πάντων... Σῶσον ἡμᾶς, Υἱέ...
Ποτήριον σωτηρίου λήψομαι καὶ τό... Σῶσον ἡμᾶς, Υἱέ...
Δόξα· Ὁ μονογενὴς Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ...
Καὶ νῦν· ἤχος πλ. β' Τὴν ὑπερένδοξον τοῦ Θεοῦ Μητέρα
Ὁ διάκονος πάλιν μικρὰν συναπτὴν καὶ ὁ ἱερεὺς ἐκφώνησιν καὶ ὁ δομέστικος ἀπ' ἔξω [ἤχος] πλ. δ' *Αἰνεῖτε // τὸν Κύριον πάντα τὰ ἔθνη· ἅγιος ὁ Θεός...*
- φ. 313v
ὁ ἕτερος χορὸς· *Ἐπαινέσατε αὐτόν, πάντες οἱ λαοί· ἅγιος ὁ Θεός...*
ὁ α^{ος}· *Ὅτι ἐκραταιώθη τὸ ἔλεος αὐτοῦ ἐφ' ἡμᾶς· ἅγιος...*
ὁ β^{ος}· *Καὶ ἡ ἀλήθεια τοῦ Κυρίου μένει εἰς τὸν αἰῶνα... ἅγιος...*
ὁ α^{ος}· *Δόξα... ἅγιος ὁ Θεός... Καὶ νῦν... ἅγιος ὁ Θεός...*
(ἀκολουθεῖ ἓνα ἤχημα ψαλλόμενον παρὰ τοῦ δομεστικού, τὸ νεαγίε καὶ πάλιν τὸ ἅγιος ὁ Θεός...).

13. P.G. 155, 632C.

Ἀπὸ τὸν ἁσματικὸ Ἑσπερινὸ ἢ ψαλμώδηση τῶν τριῶν ἀντιφώνων πέρασε καὶ στὴ θεία Λειτουργία. Ὡς ἐνδεικτικὸ στοιχεῖο αὐτοῦ ἀξίζει νὰ ἀναφέρουμε τὴν συχνάκις καταγεγραμμένη στὸ Τυπικὸ τῆς ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως διάταξη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία, ὅταν τῆς θείας Λειτουργίας προηγεῖτο λιτή, κατὰ τὴν ὁποία ὁ πατριάρχης, ὁ κλῆρος καὶ ὁ λαὸς ξεκινοῦσαν ἀπὸ τὴν Μεγάλῃ Ἐκκλησία καὶ κατηθύνοντο ἀνάλογα μὲ τὰ ἑορταζόμενα γεγονότα πρὸς κάποιον ἄλλο ἐνοριακὸ ναὸ γιὰ τὴν τέλεση τῆς θείας Λειτουργίας, στὴ θεία Λειτουργία «ἀντίφωνα οὐ γίνονται, ἀλλ' εὐθύς τὸ Τρισάγιον»¹⁴. Ὁ Συμεὼν ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης προβάλλοντας τὴν ὡς πρὸς τὸ τμήμα τῶν ἀντιφώνων σχέση ἁσματικῶ Ἑσπερινοῦ καὶ θείας Λειτουργίας, ἀλλὰ καὶ τὴν κατὰ τὴν ἀρχαία ἐνοριακὴ τάξη τέλεση τῆς θείας Λειτουργίας στὶς μέρες του, παρατηρεῖ ὅτι «ἡ τῆς λειτουργίας ἀκολουθία μόνῃ ὑπολέλειπται κατὰ τὴν ἀρχαίαν γίνεσθαι τάξιν· διὸ καὶ οὕτως εὐλογεῖ τὸν Θεὸν ὁ ἱερεὺς, καὶ οὕτως εὐθύς τὰ εἰρηνικὰ λέγει, καὶ τὰ τρία ἀντίφωνα εἰς τύπον τῆς Τριάδος ἄδονται, ἅπερ τῆς ἀρχαίας τοῦ ἁσματος ἀκολουθίας εἰσί. Καὶ μὴ εἰδότες τοῦτο τινες ἐν τῷ ἁσματικῷ ἑσπερινῷ λεγομένων τῶν τριῶν ἀντιφώνων, ὕστερον δὲ καὶ τοῦ Τρισαγίου, ὡς λειτουργίαν τοῦτο κατονομάζουσι»¹⁵.

Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο ποὺ ἀναδύεται μέσα ἀπὸ τὴν ἐνότητα τῶν τριῶν ἀντιφώνων τῆς θείας Λειτουργίας, τὸ ὁποῖο ἔλκει τὴν προέλευσή του ἀπὸ τὴν ἐνοριακὴ πρακτικὴ, εἶναι τὸ εἰσοδικό. Τὸ εἰσοδικὸ εἶναι στίχος ἀπὸ τὸν ψαλμὸ τοῦ γ' ἀντιφώνου (ψαλμὸς 94^{ος}), κατὰ τὴν ψαλμώδηση τοῦ ὁποίου γίνεται ἡ εἴσοδος τοῦ Εὐαγγελίου. Τὸ πιὸ συνηθισμένο εἰσοδικὸ εἶναι ὁ ε' στίχος τοῦ 64^{ου} ψαλμοῦ Δεῦτε προσκυνήσωμεν καὶ προσπέσωμεν Χριστῷ... μὲ ἐφύμνιο τὸ ἴδιο μὲ αὐτὸ τοῦ γ' ἀντιφώνου, δηλ. τό, Σῶσον ἡμᾶς, Υἱὲ Θεοῦ...¹⁶. Ἡ ψαλμώδησή του γίνεται κανονικὰ ἀπὸ τοὺς ψάλτες, ἀλλὰ κατὰ τὴν Τουρκοκρατία ἐπικράτησε νὰ ψάλλεται ἀπὸ τὸν κλῆρο κατ' ἐπίδρασιν τῆς ἀρχιερατικῆς πράξεως¹⁷.

Στὴν ἐνοριακὴ πρακτικὴ παρόμοια περίπτωση βρίσκουμε στὸ τμήμα τῆς εἰσόδου τῆς ἀκολουθίας τοῦ Ἑσπερινοῦ. Ἡ εἴσοδος στὸν ἁσματικὸ Ἑσπερινὸ ἐπραγματοποιεῖτο κατὰ τὴν ψαλμώδηση τοῦ 140^{ου} ψαλμοῦ: «Εἰς δὲ τὸ Κύριε ἐκέκραξα καὶ τοὺς στίχους, οἱ ἱερεῖς ποιοῦσι τὴν εἴσοδον, ἢ καὶ γίνεται οὕτω· διακόνων καὶ ἱερέων κατὰ συζυγίαν ἐξεληθόντων τοῦ βήματος, προηγουμένων μετὰ μανουαλίων ἀναγνωστῶν, οἱ μὲν ψάλλται τοὺς στίχους ψάλλουσι· οἱ ἱερεῖς δὲ συνήθως στάντες περὶ τὰς βασιλικὰς πύλας καὶ πρὸς ἀνατολὰς τὰς κεφαλὰς κλίνοντες, λέγουσι μυστικῶς τὴν εὐχὴν τῆς εἰσόδου. Ὅτε οὖν πληρωθῇ ὁ στίχος Ἀκούσονται τὰ ῥήματά μου, σιωπῶσιν οἱ ψάλλται καὶ οἱ ἱερεῖς ἐκφώνως ὁμοῦ καὶ ἀργῶς ψάλλουσι τὸ Φῶς ἰλαρόν, ἐκεῖσε ἰστάμενοι. Αὐτοῦ δὲ τελεσθέντος, καλεῖ αὐτοὺς ὁ δομέστικος, πρότερον προσκυνήσας τὰς ἁγίας εἰκόνας καὶ τὸν ἀρχιερέαν, λέγων τὸν στίχον ἐκφώνως, Ὅτι πρὸς σέ, Κύριε Κύριε· καὶ οὕτως ἀνέρχεται ἡ εἴσοδος...»¹⁸.

14. ΑΙ. Dmitrievskij, ὁ.π., σσ. 32, 34 κ.ά.

15. P.G. 155, 625AB.

16. Βλ. Ἰωάν. Μ. Φουντούλη, ὁ.π., σ. 215.

17. Ἰωάν. Β. Κογκούλη - Χρ. Κ. Οικονόμου - Παν. Ἰ. Σκαλτσῆ, Ἡ θεία λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 140-141.

18. ΕΒΕ 2047, φ. 8γ-ν. Στὸν μουσικὸ κώδικα Βατοπεδίου 1527, στὸ φ. 312γ διαβάζουμε: «ὅταν δὲ ἔλθωσιν εἰς τό, Ὅτι πρὸς σέ, Κύριε Κύριε, οἱ ὀφθαλμοί μου, βλέπει ὁ Δομέστικος πρὸς τὸν ἱερέα· καὶ ὅταν πληρώσῃ τὴν εὐχὴν τῆς εἰσόδου, ἐξέρχεται ἀπὸ τὸν τόπον οὗ ἵσταται μικρὸν καὶ καλεῖ τὴν εἴσοδον γεγονωτέρῃ τῇ φωνῇ.

Και στις δύο περιπτώσεις βρίσκουμε τὰ ακόλουθα κοινὰ στοιχεῖα:

α. ὅταν γίνεται ἡ εἴσοδος ψάλλεται στίχος τοῦ προψαλλομένου ἀντιφώνου

β. ὁ εἰσοδικὸς στίχος ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὸ ἐφύμνιο τοῦ προψαλλομένου ἀντιφώνου καὶ

γ. τόσο τὸ ἀντίφωνο τοῦ ἐνοριακοῦ Ἑσπερινοῦ, ὅσο καὶ τὸ γ' ἀντίφωνο τῆς θείας Λειτουργίας, μετὰ τὴν εἴσοδο καὶ τὴν ψαλμωδία τοῦ εἰσοδικοῦ, κλείνουν μὲ τὴ μικρὴ δοξολογία Δόξα Πατρί... Καὶ νῦν καὶ αἰί... Στὸν ἀσματικὸ Ἑσπερινὸ μετὰ τὴ μικρὴ δοξολογία ἐψάλλετο τὸ ἐφύμνιο τοῦ ἀντιφώνου. Στὴ θεία Λειτουργία καὶ στὴ θέση αὐτῆ, ἐψάλλοντο τὰ τροπάρια· εἴτε στὸ Δόξα Πατρί τὸ ἀπολυτίκιο τῆς ἑορτῆς καὶ στὸ Καὶ νῦν τὸ κοντάκιο, εἴτε μετὰ τὸ εἰσοδικὸ τὸ ἀπολυτίκιο καὶ στὸ Δόξα Καὶ νῦν τὸ κοντάκιο ὡς περισσῆ¹⁹. Γιὰ διαφόρους λόγους ὁμως, τὸ Δόξα Καὶ νῦν δὲν λέγεται, ἐνῶ αὐξήθηκαν καὶ τὰ ψαλλόμενα ἀπολυτίκια.

Ὁ ἐνοριακὸς τρόπος ψαλμωδῆσεως τῶν ἀντιφώνων ἐπέδρασε καὶ στὴν ψαλμώδηση τῶν τυπικῶν. Ἡ ἀκολουθία τῶν τυπικῶν τοῦ μοναχικοῦ τύπου εἶναι ὑποκατάστατο τῆς θείας Λειτουργίας, δηλ. Λειτουργία χωρὶς τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας²⁰. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ καθ. Ἰωάν. Φουντούλης «σὲ μοναστικά περιβάλλοντα... γιὰ νὰ μὴ παραλείπεται ἡ ἀκολουθία τῶν τυπικῶν ἐνσωματώθηκε στὴ θεία λειτουργία. Τὰ ἀντίφωνα, πού δὲν ἦταν ἀρεστά καὶ συνήθη στὴν μοναχικὴ παράδοση, παραμερίσθηκαν καὶ τὴ θέση τους πῆραν οἱ δύο ψαλμοὶ τῶν τυπικῶν (ρβ' καὶ ρμε') καὶ οἱ μακαρισμοὶ ὡς τρίτο ἀντίφωνο»²¹.

Στὸν ἀθηναϊκὸ μουσικὸ κώδικα ΕΒΕ 2622, γραμμένο στὰ μισὰ περίπου τοῦ ιδ' αἰ., τότε πού τὸ μοναστικὸ Τυπικὸ εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐπικρατεῖ καὶ στοὺς ἐνοριακοὺς ναοὺς, καταγράφεται ἓνα ἀσματικὸ γινώρισμα· ἡ παρὰ τοῦ δομεστικοῦ ψαλμώδηση τοῦ προψάλματος, τοῦ ἡμιστιχίου δηλ. τοῦ α' στίχου τοῦ ψαλμοῦ μετὰ τοῦ ἐφυμνίου:

φ. 327ν «ἀρχὴ τῆς θείας καὶ ἱερᾶς λειτουργίας· ἀρχονται πρῶτον τὰ τυπικὰ καὶ καθεξῆς ἡ λειτουργία.

ἤχος γ^{ος} ὁ δομεστικός· Εὐλόγει, ἡ ψυχὴ μου, τὸν Κύριον, εὐλογητὸς εἶ, Κύριε ἀπὸ χοροῦ· Εὐλόγει, ἡ ψυχὴ μου, τὸν Κύριον, καὶ πάντα τὰ ἐντὸς μου τὸ ὄνομα τὸ ἅγιον αὐτοῦ, εὐλογητὸς εἶ, Κύριε

Καὶ πληρουμένον τούτου γίνεται μικρὰ συναπτὴ καὶ πάλιν ἀρχεται τούτου· [ἤχος] πλ. β' Δόξα τῷ Πατρί... Αἶνει, ἡ ψυχὴ μου Καὶ νῦν... Ὁ μονογενής...»

Σ' ἓνα ἄλλο μουσικὸ χειρόγραφο, τὸν κώδικα ΕΒΕ 899 (α' τέταρτο τοῦ ιε' αἰ.) καταγράφεται ἓνα ἀκόμη ἐνοριακὸ ψαλτικὸ χαρακτηριστικὸ· ἡ περισσῆ:

φ. 103γ «ὁ δομεστικός τοῦ πρώτου χοροῦ ἀρχεται τὰ τυπικὰ εἰς ἤχον πλ. δ^{ος}· πλ. δ' [τρίφωνος]

- Εὐλόγει, ἡ ψυχὴ μου, τὸν Κύριον, εὐλογητὸς εἶ, Κύριε

τά, Ὅτι πρὸς σέ, Κύριε Κύριε καὶ ὁ διάκονος ὁμοῦ, τὸ Σοφία, ὀρθοί».

19. Ἰωάν. Μ. Φουντούλης, Ἀπαντήσεις εἰς λειτουργικὰς ἀπορίας, τόμ. Δ', Θεσσαλονίκη 1982, σσ. 44-46.

20. Ἰωάν. Μ. Φουντούλης, Λογικὴ λατρεία, Θεσσαλονίκη 1971, σσ. 369-372.

21. Ἰωάν. Μ. Φουντούλης, Λειτουργικὴ Α', ὁ.π., σσ. 216-217.

- *Εὐλόγει, ἡ ψυχὴ μου, τὸν Κύριον, καὶ πάντα τὰ ἐντός μου τὸ ὄνομα τὸ ἅγιον αὐτοῦ*
- ὕστερον πάλιν τὸ αὐτὸ γεγονωτέρα τῇ φωνῇ: [ἦχος] πλ. δ' *Εὐλόγει, ἡ ψυχὴ μου, τὸν Κύριον, καὶ πάντα τὰ ἐντός μου τὸ ὄνομα τὸ ἅγιον αὐτοῦ, εὐλογητὸς εἶ, Κύριε*
- *Καὶ μεθ' οὗ πληρωθεῖ τοῦτο, γίνεται μικρὰ συναπτὴ καὶ μετὰ τὴν ἐκφώνησιν, ἄρχεται τὸ δεύτερον ἀντίφωνον ὁ δεύτερος χορὸς: [ἦχος] πλ. β' Δόξα τῷ Πατρὶ... Αἶνει, ἡ ψυχὴ μου...».*

Οἱ ἐκ τοῦ ἐνοριακοῦ ψαλτικοῦ τρόπου ἐπιδράσεις ἐπὶ τοῦ ἐναρκτηρίου αὐτοῦ τμήματος τῆς μοναχικῆς ἀκολουθίας τῶν Τυπικῶν μποροῦν νὰ συνοψισθοῦν στὰ κάτωθι:

α. στὴ μελοποίηση ἐνὸς προψάλματος, τὸ ὁποῖο ἔψαλλε ὁ δομέστικος τοῦ χοροῦ, ὥστε νὰ προῖδεάσει τοὺς ψάλτες στὸν ἦχο, στὴν τονικότητα καὶ στὸν ρυθμὸ ψαλμωδῆσεως ὁλοκλήρου τοῦ ἀντιφώνου. Τὸ πρόψαλμα ἀποτελοῦσε τὸ ἐναρκτήριο μελικὸ στοιχεῖο τῶν ἐνοριακῶν ἀκολουθιῶν²². «Προλέγουσι γάρ τι στίχου μέρος αἰεὶ τοῦ ἐπιφερομένου ψαλμοῦ, ἢ μετὰ τοῦ Ἀλληλουῖα, ἢ τοῦ Δόξα σοι ὁ Θεός, ἢ τινος ὑποψάλματος προοιμιαζόμενου» ὀρίζει σαφῶς ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης²³. Ὁ ὀρισμὸς αὐτὸς γίνεται πράξι στὸ πρῶτο παράδειγμα: ὁ δομέστικος ψάλλει μέρος τοῦ α' στίχου τοῦ 102^{ου} ψαλμοῦ μετὰ τοῦ ὑποψάλματος *Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε*

β. στὴν ἀντιφωνικὴ ψαλμωδῆση τῶν ψαλμικῶν στίχων ἀπὸ τοὺς δύο χοροὺς ψαλτῶν²⁴

γ. στὴν ἐπισύναψη σὲ κάθε ψαλμικὸ στίχο τοῦ ἀρμοδίου ὑποψάλματος (*Εὐλογητὸς εἶ, Κύριε, Δόξα τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι καὶ Μνήσθητι ἡμῶν Κύριε, ὅταν ἔλθῃς ἐν τῇ βασιλείᾳ σου*)

δ. στὴν παρεμβολὴ τῆς μικρᾶς συναπτῆς μετὰ τῶν ψαλμῶν καὶ

ε. στὴν ἐπαναψαλμωδῆση τοῦ πρῶτου ψαλμικοῦ στίχου στὸ τέλος κάθε ἐνότητος ὡς περισσῆς, σὲ μελισματικώτερη καὶ πλατύτερη μορφῇ.

2. Ἡ ψαλμωδῆση τοῦ τρισαγίου ὕμνου καὶ τοῦ ἀντ' αὐτοῦ κατὰ τις δεσποτικὲς ἐορτὲς ψαλλομένου Ὅσοι εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθητε...

Ὁ τρισαγίος ὕμνος δὲν ἦταν ἀρχικὸ στοιχεῖο τῆς Λειτουργίας, ἀλλὰ ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς ἐφύμνιο τοῦ 79^{ου} ψαλμοῦ Ὁ ποιμαίνων τὸν Ἰσραὴλ, πρόσχες, ὁ ὁδηγῶν ὡσεὶ πρόβατον

22. Περὶ τῆς μορφολογικῆς ἀναλύσεως τῶν ἐνοριακῶν προψαλμάτων βλ. Δημ. Κ. Μπαλαγεώργου, ὁ.π., σσ. 293-300.

23. P.G. 155, 625D.

24. Ἐνδεικτικὴ εἶναι καὶ ἡ ἀκόλουθη μαρτυρία ποῦ διαβάζουμε στὸν κώδικα EBE 2456, στὸ φ. 183v: «ἀρχὴ σὺν Θεῷ ἁγίῳ τῆς θείας λειτουργίας· τοῦ ἱερέ-

ως εὐλογήσαντος καὶ ἀρχαμένου τοῦ διακόνου τῆς μεγάλης συναπτῆς καὶ μετ' αὐτῆς εἰπόντος τοῦ ἱερέως τὴν ἐκφώνησιν, ἄρχεται ὁ δομέστικος τοῦ δεξιοῦ χοροῦ τῶν τυπικῶν μετὰ τῶν κατ' ἦχον μακαρισμῶν καὶ ἀνταποκρίνεται αὐτῷ ὁ ἕτερος χορὸς τοὺς στίχους· ἦχος πλ. δ' νὰ εὐλόγει, ἡ ψυχὴ μου...».

τὸν Ἰωσήφ, κατὰ τὴν εἴσοδο στὸ ναὸ γιὰ τὴν τέλεση τῆς θείας Λειτουργίας. Ἀπὸ τὸν ε'-ζ' αἰ., ἐντάσσεται στὴ δομὴ τῆς εὐχαριστιακῆς Λειτουργίας, στὸ σημεῖο ποὺ τὸν ψάλλουμε μέχρι καὶ σήμερα²⁵. Ὁ ἰδιαίτερος τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ψάλλεται στὴ βυζαντινὴ Λειτουργία ὁ τρισάγιος ὕμνος –μὲ τὴν τριπλῆ ἢ πενταπλῆ, ὅταν γίνεται συλλειτουργοῦ, ἐπανάληψή του, τὴν προσθήκη τῆς μικρᾶς δοξολογίας καὶ τὴν ψαλμώδηση τοῦ ἀκροτελευτίου Ἅγιος Ἀθάνατος ἐλέησον ἡμᾶς, τὴν παρεμβολὴ στίχων ἐκ τοῦ προειρημένου 79^{οῦ} ψαλμοῦ (Κύριε, Κύριε, ἐπίβλειπον ἐξ οὐρανοῦ καὶ ἴδε...) κατὰ τὴν ἀρχιερατικὴ Λειτουργία, τὴν κατὰ τὴν ψαλμώδηση ἐναλλαγὴ τῶν ἐντός, δηλ. τῶν ἱερέων, καὶ τῶν ἐκτός, δηλ. τῶν ψαλτῶν, τοῦ ἱεροῦ βήματος, τὴν ἐναλλαγὴ τοῦ δομειστικοῦ μὲ τὸν χορὸ ψαλτῶν καὶ τέλος τὴν ἐπανάληψη τοῦ τρισαγίου μὲ δύναμη (Δύναμις) ἢ περισσῶς, δηλ. μὲ μελικοὺς πλατυσμούς, μὲ φωνητικὲς ἐξάρσεις καὶ μὲ τὴν ἐπιβολὴ κρατήματος – ἀποκαλύπτει τὸ μεγαλεῖο τῆς ἐνοριακῆς τελετουργικῆς καὶ ψαλτικῆς παραδόσεως²⁶.

Μὲ τὸν ἐνοριακὸ τρόπο ἐψάλλετο παλαιὰ κατὰ τὴν τέλεση τοῦ Βαπτίσματος καὶ ὁ βιβλικὸς ὕμνος Ὅσοι εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθητε...²⁷. Ὅπως καὶ ὁ τρισάγιος ὕμνος, ἔτσι καὶ τὸ Ὅσοι εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθητε... ἐψάλλετο ὡς εἰσοδικό, μὲ στίχους τοῦ 31^{οῦ} ψαλμοῦ, ἀντικαθιστώντας τὸ τρισάγιο στὴ Λειτουργία τοῦ Πάσχα καὶ στίς γιορτὲς ποὺ παλαιότερα ἐτελεῖτο τὸ Βάπτισμα (Χριστούγεννα, Θεοφάνεια, Πεντηκοστή)²⁸. Στὴ Λειτουργία τοῦ Μεγ. Σαββάτου, σύμφωνα μὲ τὸ Τυπικὸ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως (χφ. Πάτμου 266), «τοῦ δὲ πατριάρχου χρίοντος τῶ μύρω τοὺς νεοφωτίστους, ὁ πρῶτος πριμικήριος τῶν ψαλτῶν λέγει· Ὅσοι εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθητε, Χριστὸν ἐνεδύσασθε, ἀλληλούια, στίχος· Ὁ Κύριος ἐβασίλευσεν εὐπρέπειαν. Χριστὸν ἐνεδύσασθε, ἀλληλούια. Καὶ κατὰ στίχον ἕως οὗ πληρωθῆ ὁ ψαλμὸς λέγει· Χριστὸν ἐνεδύσασθε, ἀλληλούια»²⁹.

Στίς χειρόγραφες μουσικὲς πηγές, τὸ τυπικὸ καὶ ψαλτικὸ πλαίσιο τοῦ ὕμνου, διατηρεῖ τὴ μορφή καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἐνοριακῆς παραδόσεως. Διασαφητικὴ εἶναι ἡ μαρτυρία ποὺ κομίζει ὁ κώδικας EBE 2406 (ἔτος 1453):

25. H. J. Schulz, *Ἡ βυζαντινὴ λειτουργία*, Ἀθήνα 1998, σ. 320 (μετάφραση Δημ. Β. Τζέρπου).

26. Ἀπὸ τίς πολλὲς σχετικὲς μαρτυρίες τῆς ἐνότρητος τοῦ τρισαγίου ὕμνου, προτιμᾶται καὶ μεταφέρεται ἐδῶ, γιὰ τὸ ὀλοκληρωμένο τυπικὸ καὶ ψαλτικὸ πλαίσιο ποὺ μᾶς προσφέρει, ἢ ἀκόλουθη: κώδικας Φιλοθέου 122 (α' μισὸ 15' αἰ.), φ. 189ν: «καὶ πληρουμένου τούτου λέγει ὁ δομειστικὸς Δόξα καὶ ἀρχεται τὸ Κοντάκιον τῆς ἡμέρας καὶ μετὰ τοῦτο λέγει ὁ διάκονος τὸ Καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Καὶ εὐθὺς ὁ δομειστικὸς τὸ γ' ἄγιον τοῦ χοροῦ [ἦχος] β' Ἀμήν - Ἅγιος ὁ Θεός - Τὸ δεύτερον - (φ. 190r) Ἅγιος ὁ Θεός - Τὸ τρίτον Ἅγιος ὁ Θεός· καὶ λέγουσι τοῦτο οἱ δύο χοροὶ ὁμοῦ τρίς· καὶ εὐθὺς ἀρχονται οἱ ἐντός τοῦ βήμα-

τος τοῦτο· πλ. β' Ἅγιος ὁ Θεός· καὶ ὁ δομειστικὸς πάλιν λέγει τοῦτο· πλ. β' Νεαγίε, Δόξα Πατρί - Καὶ νῦν - [ἦχος] β' Ἅγιος Ἀθάνατος - (φ. 190ν). Εἶτα ἀρχεται ὁ δομειστικὸς μονοφωνάρης· [Ἰωάννου] τοῦ Κουκουζέλη [ἦχος] β' Δύναμις, περιρεμ... (φ. 191r-v) Ἐτερον καὶ αὐτὸ εἰς τὸ Δύναμις, ἀπολογητᾶρι· ἐπιβολὴ τοῦ λαμπαδαρίου [Ἰωάννου Κλαδᾶ]: Ἐρρετερρε» (Βλ. Γρ. Θ. Στάθη, *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς - Ἅγιον Ὄρος*, τόμ. Γ', Ἀθήνα 1993, σ. 494).

27. Γαλ. 3, 27.

28. Βλ. Ἰωάν. Β. Κογκούλη - Χρ. Κ. Οικονόμου - Παν. Ι. Σκαλτσῆ, *Τὸ βάπτισμα*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 209. Πρβλ. ἐπίσης H. J. Schulz, ὁ.π., σ. 230.

29. Al. Dmitrievskij, ὁ.π., σ. 134.

φ. 220ν εἰς δὲ τὰς δεσποτικὰς ἑορτὰς ψάλλεται τό, Ὅσοι εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθητε φ. 221Γ ἀντί // τοῦ τρισαγίου. Ψάλλεται δὲ τῶν Χριστουγέννων, τῶν Φώτων, τῷ Σαββάτῳ τοῦ Λαζάρου, τῇ λαμπρᾷ Κυριακῇ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος.

- [ἦχος] πλ. α' Ἀμὴν Ὅσοι εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθητε...
- οἱ ἐντὸς ἱερεῖς εὐλογοῦντες τὸν λαόν· ἦχος πλ. α' Ὅσοι εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθητε...
- οἱ ἐκτός· τὸ δεύτερον Ὅσοι...
- καὶ πάλιν οἱ ἱερεῖς τὸ αὐτὸ εὐλογοῦντες τὸν λαὸν καὶ οἱ ἐκτός πάλιν τὸ αὐτό· τὸ τρίτον Ὅσοι...

φ. 221ν ὁ μονοφωνάρης [ἦχος] πλ. α' Δόξα τὸ αὐτὸ ανεανες Δόξα Πατρὶ καὶ Υἱῷ... // ... Καὶ νῦν... Χριστὸν ἐνεδύσασθε, ἀλληλουῖα

- ὕστερον· [ἦχος] πλ. α' Δύναμις Ὅσοι...

Ἡ ἐνοριακὴ αὐτὴ ψαλτικὴ πράξις μὲ τὴν ἀπέριττη καὶ εὐσύνοπτη μελικὴ μορφή στὸ πρῶτο καὶ στὸ κύριο τμήμα τῶν ψαλμῶν-ἀντιφώνων καὶ τὴν ἔντεχνη μετάβαση σὲ μελισματικώτερη μορφή κατὰ τὴ θέληση καὶ τὴν μελουργικὴ δεινότητα τοῦ τεχνίτη στὸ καταληκτικὸν τμήμα, διατηρεῖται ἕως σήμερα στὶς εὐχαριστιακὰς Λειτουργίας, προκαλώντας μιὰ διαρκῆ εὐαρέσκεια στοὺς ἐκκλησιαζομένους καὶ κατανόηση τῶν βαθυτέρων νοημάτων τῶν ψαλλομένων ὕμνων.

3. Τὸ προκείμενο τοῦ Ἀποστόλου καὶ τὸ ἀλληλουϊάριο τοῦ Εὐαγγελίου

Α. Τὸ προκείμενο τοῦ Ἀποστόλου

Τὸ προκείμενο εἶναι βραχὺς ὕμνος ἀρμόδιος πρὸς τὶς ἀγόμενες ἡμέρες καὶ ἑορτὲς καὶ τὰ ἐξυμνούμενα πρόσωπα ἢ γεγονότα³⁰. Ἀρχικὰ ἦταν ἓνας ψαλμικός στίχος ποὺ προέκειτο τοῦ ψαλμοῦ καὶ ἐψάλλετο ἀπὸ τὸν κανονάρχο³¹ ἢ τὸν μονοφωνάρη μιὰ φορὰ στὴν ἀρχὴ καὶ στὴ συνέχεια μετὰ ἀπὸ κάθε ψαλμικὸ στίχο, ἀντιφωνικὰ ἀπὸ τοὺς δύο χορούς³². Ἀργότερα συνδέθηκε μὲ τὰ ἀναγνώσματα, τῶν ὁποίων προτάσσεται ἢ ἐπιτάσσεται. Στὴν ἀρχαία κανονικολεειτουργικὴ συλλογὴ τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν διαβάζουμε: «μέσος δ' ὁ ἀναγνώστης ἐφ' ὑψηλοῦ τινος ἐστῶς, ἀναγινωσκέτω τὰ Μωσέως καὶ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ, τὰ τῶν Κριτῶν καὶ τῶν Βασιλειῶν... ἀνὰ δύο δὲ γενομένων ἀναγνωσμάτων, ἕτερός τις τοὺς τοῦ Δαυὶδ ψαλλέτω ὕμνους καὶ ὁ λαὸς τὰ ἀκροστίγια ψαλλέτω. Μετὰ τοῦτο αἱ πράξεις αἱ ἡμέτεραι ἀναγινωσκέσθωσαν καὶ αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Παύλου...»³³. Τὸ νόημα τοῦ ψαλμοῦ ποὺ

30. Βλ. Εὐαγγ. Ἀντωνιάδου, «Περὶ τῶν ἐν ταῖς ἱεραῖς ἡμῶν ἀκολουθίαις προκειμένων καὶ ἀλληλουϊαρίων», Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας τοῦ ἔτους 1933, τόμ. Β', ἐν Ἀθήναις 1936, σ. 18.

31. «Ὁ δὲ κανονάρχης, ἐλθὼν ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ναοῦ, ἐκφωνεῖ τὸ προκείμενον τῆς ἡμέρας, καὶ ψάλ-

λουσιν αὐτὸ οἱ χοροί, αὐτὸς δὲ λέγει τοὺς στίχους» (Al. Dmitrievskij, *Opisanie...* III, Τυπικὰ, Πετρούπολη 1917 [= Hildesheim 1965], σ. 664).

32. Βλ. Παν. Ν. Τρεμπέλα, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας*, Ἀθήναι 1982², σσ. 47-48.

33. P.G. 1, 728A.

προηγείται τοῦ ἀναγνώσματος εἶναι μεγάλο. Κατὰ τὸν Συμεὼν Θεσσαλονίκης «τοῦτο δὲ ἐστὶν ἡ περὶ τῆς ἑορτῆς προφητεία τὸ περὶ τῆς ἡμέρας ἐκδιδάσκον ψαλμικόν»³⁴.

Τὸ προκείμενο τοῦ Ἀποστόλου ἦταν ἀρχικὸ στοιχεῖο τῆς λειτουργίας, ἀλλὰ μὲ τὴν εἰσαγωγὴ τῶν νέων ὑμνογραφημάτων στὶς ἱερὲς ἀκολουθίες καὶ κάτω ἀπὸ τὸ βᾶρος τοῦ λειτουργικοῦ χρόνου, περιωρίσθηκε στὸ ἐλάχιστο διὰ συντμήσεως ἢ ἐπιτομῆς, κατὰ τὴν ὁποία παραλείφθηκαν οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς στίχους καὶ διατηρήθηκαν μόνον ὅσοι θεωρήθηκαν ἐκφραστικώτεροι τῆς ὑποθέσεως ἢ τῆς ἐννοίας τῶν ἑορτῶν ἢ ἡμερῶν. Στὸ λειτουργικὸ βιβλίον τοῦ Ἀποστόλου, τὸ προκείμενο ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν στίχο πού ἐπιλέγεται ὡς προκείμενο καὶ ἀπὸ ἓνα ἀκόμη ψαλμικὸ στίχο, συνήθως τὸν πρῶτο.

Τὸ προκείμενο ἐψάλλετο σύμφωνα μὲ τὸ ἐνοριακὸ ἔθος ψαλμωδῆσεως τῶν ψαλμῶν-ἀντιφώνων· ἐλέγετο δηλ. ἀρχικὰ ὁ στίχος-προκείμενο καὶ ἀκολούθως ἐψάλλετο ὡς ἐφύμνιο ὄλων τῶν στίχων τοῦ ψαλμοῦ³⁵. Ἐνδεικτικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ πρὸ τοῦ Ἀποστόλου ψαλλομένου κατὰ τὸν Ἑσπερινὸ τοῦ Μεγ. Σαββάτου προκειμένου, στὸ ὁποῖο μετὰ ἀπὸ κάθε στίχο τοῦ ὕμνου τῶν τριῶν Παιδῶν ψάλλεται ὑπὸ τοῦ λαοῦ ὡς ἐφύμνιο *Τὸν Κύριον ὑμνεῖτε καὶ ὑπερυψοῦτε...*³⁶. Στὶς χειρόγραφες μουσικὲς πηγὲς καὶ στὴν ἐνότητα τῆς θείας Λειτουργίας ἀνθολογοῦνται κατὰ κύριο λόγο τὰ κατ' ἤχον ἄμνημα προκειμένα³⁷ καὶ τὰ καθ' ὄλην τὴν ἑβδομάδα ψαλλόμενα προκειμένα³⁸, τὰ ὁποῖα φέρουν μελοποιημένο σὲ λιτὸ μέλος μόνον ἓνα ψαλμικὸ στίχο. Ἡ ἀπέριττη αὐτὴ μελοποίηση τοῦ ἐνὸς μόνον στίχου, ἐνδεχομένως νὰ ὑποκρύπτει τὴν στιχολόγησιν ὀλοκλήρου τοῦ ψαλμοῦ μὲ τὸ προκείμενο ὡς ἐφύμνιο, ἢ ὁποία ὁμως δὲν καταγράφεται στὰ χειρόγραφα εἴτε γιὰ τὸ ἀπλοῦν τῆς ψαλμωδῆσεως εἴτε γιὰ νὰ κερδίσει χωρὸς ὁ κωδικογράφος. Στὴ σημερινὴ πράξι, τὰ προκειμένα τῶν Ἀποστόλων ἀπαγγέλλονται, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι φέρουν τὴν ἐνδειξὴ τοῦ ἤχου στὸν ὁποῖο πρέπει νὰ ψαλοῦν.

B. Τὸ ἀλληλουϊάριον τοῦ Εὐαγγελίου

Τὸ ἀλληλουϊάριον εἶναι τὸ προκείμενο τοῦ Εὐαγγελίου τῆς θείας Λειτουργίας. Ἦταν ψαλμὸς πού ἐψάλλετο στὸν δηλούμενο κάθε φορὰ ἤχο, μὲ τὸ γνωστὸ σύστημα τοῦ ἐνοριακοῦ τύπου ψαλμωδίας, δηλ. ἀντιφωνικά, μὲ ἐφύμνιο τὸ τριπλὸ Ἀλληλουία μετὰ ἀπὸ κάθε

34. P.G. 155, 609B.

35. Περὶ τοῦ τρόπου ψαλμωδῆσεως τῶν προκειμένων ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης σημειώνει: «Εἰ τύχοι δὲ ἑορτῆ... τὰ κατὰ τύπον ἀναγνώσματα λέγεται, ὡς δι' αὐτῶν τῶν τῆς ἑορτῆς καὶ παρὰ τῶν πάσαι ἁγίων κηρυττομένων τε καὶ μαρτυρουμένων. Διὸ καὶ ἐν μὲν τοῖς ὕμνοις πρῶτον οἱ ψαλμοὶ τοῦ Δαβὶδ λέγονται καὶ τῶν ἄλλων ἁγίων προφητῶν, ὅτι προέλαβον οὗτοι· εἶτα σὺν αὐτοῖς τὰ τῆς χάριτος ἐφύμνια ἄδεται. Ἐνταῦθα δὲ μετὰ τὸ τελεσθῆναι τοὺς ὕμνους ἅπαντας, καὶ αἱ μαρτυρίαι τῶν τελομένων ἑορτῶν ἀναγινώσκονται» (P.G. 155, 636B).

36. Τριῶδιον κατασκευαστικόν, ὁ.π., σσ. 1010-1012.

37. EBE 2458, φ. 146v· «Προκειμένα ἄμνημα, κατ' ἤχον· ἤχος α' Γένοιτο, Κύριε, τὸ ἔλεός σου ἐφ' ἡμᾶς –στίχος, Ἀγαλλιᾶσθε δίκαιοι ἐν Κυρίῳ– ἤχος β' Ἰσχύς μου καὶ ὕμνησίς μου ὁ Κύριος – στίχος, Παιδεύων ἐπαίδευσέ με ὁ Κύριος...». Πρβλ. ἐπίσης τὰ χειρόγραφα EBE 2406, φ. 223r-v. Κουτλουμουσίου 457, φ. 199r. Ἰβήρων 985, φ. 135r. Φιλοθέου 122, φ. 193r κ.ἄ.

38. EBE 2406, φ. 224v· «προκειμένα τοῦ ἀποστόλου τῆς ὅλης ἑβδομάδος· τῆ β', τῶν ἁσωμάτων ἤχος δ' Ὁ ποιῶν τοὺς ἀγγέλους αὐτοῦ πνεύματα... στίχος· Εὐλόγει, ἢ ψυχὴ μου, τὸν Κύριον...» (πλήρης ἢ σειρά).

στίχο³⁹. Σκοπός τῆς ψαλμωδῆσεώς του ἦταν καὶ εἶναι ἡ χρονικὴ κάλυψη τῶν ἱερατικῶν πράξεων καὶ εὐχῶν ποὺ προηγοῦνται τοῦ Εὐαγγελικοῦ ἀναγνώσματος, δηλ. τῆς θυμιάσεως⁴⁰, τῆς ἀναγνώσεως τῆς εὐχῆς τοῦ Εὐαγγελίου, τῆς εὐλογίας τοῦ εὐαγγελιστοῦ καὶ τῆς μεταβάσεώς του στὸν ἄμβωνα. Διασαφητικὴ εἶναι, ἐν προκειμένῳ, ἡ ἀκόλουθη μαρτυρία: «...Ὁ διάκονος· Πρόσχωμεν. Ὁ ἀναγνώστης· Ἀλληλούια, Ψαλμὸς τῷ Δαβίδ. Ὁ διάκονος· Πρόσχωμεν. Καὶ ψάλλεται τὸ ἀλληλουϊάριν, ὑπὸ τοῦ λαοῦ. Ὁ δὲ διάκονος θυμιᾷ τὴν ἁγίαν Τράπεζαν κύκλω σταυροειδῶς καὶ ὅλον τὸ Βῆμα. Ὁ δὲ ἱερεὺς εὐχεται καθ' ἑαυτὸν· Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν· Ἐλλαμψον ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν... καὶ λέγει τὸ Κλίνον, Κύριε, τὸ οὖς σου, καὶ ἐπάκουσόν μου, ἕως τέλους. Ὁ δὲ διάκονος, ὡς εἴπωμεν, λαβὼν τὸν θυμιατὸν μετὰ τοῦ θυμιάματος πρόσεισι τῷ ἱερεῖ λέγων· Εὐλόγησον, δέσποτα, τὸ θυμίαμα. Τοῦ δὲ ἱερέως συνήθως εὐλογήσαντος καὶ τὴν εὐχὴν εἰπόντος καὶ τοῦ διακόνου θυμιάσαντος, τό τε ἱερατεῖον ὅλον ἅμα δὲ καὶ τὸν ἱερέα καὶ ἀποθεμένου τοῦ θυμιατοῦ ἔρχεται πρὸς τὸν ἱερέα· καὶ ὑποκλίνας αὐτῷ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ... λέγει· Εὐλόγησον, δέσποτα, τὸν εὐαγγελιστὴν τοῦ ἁγίου ἀποστόλου... Ὁ δὲ ἱερεὺς σφραγίζων αὐτὸν καὶ λέγων· Ὁ Θεός, διὰ πρεσβειῶν τοῦ ἁγίου, ἐνδόξου, ἀποστόλου καὶ εὐαγγελιστοῦ... Καὶ ὁ διάκονος εἰπὼν τὸ Ἄμην καὶ προσκυνήσας ἀπέρχεται καὶ στὰς ἔμπροσθεν τῆς ἁγίας Τραπέζης μετ' εὐλαβείας, αἶρει τὸ ἅγιον Εὐαγγέλιον ἐκ τῶν χειρῶν τοῦ ἱερέως καὶ ἐξελθὼν διὰ τῶν ἁγίων Θυρῶν ἀπέρχεται καὶ ἵσταται ἐν τῷ τεταγμένῳ τόπῳ, προπορευομένων δηλονότι τῶν μανουαλίων μετὰ λαμπάδων»⁴¹.

Ἡ χρονικὴ κάλυψη τῶν προειρημένων λειτουργικῶν πράξεων καὶ εὐχῶν, προϋπέθετε τὴν ψαλμώδηση, στό τμήμα αὐτὸ τῆς θείας Λειτουργίας κατὰ τοὺς παλαιότερους χρόνους, ὀλοκλήρων ψαλμῶν. Τοῦτο συμμαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὴν ἐνδειξὴν ποὺ ἀπαντᾷ συχνάκις στὰ μουσικὰ χειρόγραφα: «Μετὰ τὸν Ἀπόστολον ὁ μονοφωνάρης· [ἦχος] α' Ἀλληλούια, ψαλμὸς τῷ Δαβίδ», μὲ τὴ φράση «ψαλμὸς τῷ Δαβίδ»⁴² νὰ ὑποδηλώνει τὴν ψαλμώδηση ὀλοκλήρου τοῦ ψαλμοῦ μετὰ τοῦ ἐφυμνίου Ἀλληλούια, ὅπως ἀκριβῶς καὶ στὶς ἐνοριακὲς ἀκολουθίες. Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο, ψάλλεται στὸν Ἑσπερινὸ τοῦ Μεγ. Σαββάτου μετὰ τὸν Ἀπόστολο καὶ ἀντὶ τοῦ ἀλληλουϊαρίου τὸ Ἀνάστα, ὁ Θεός, κρίνον τὴν γῆν..., τὸ ὁποῖο ἐπαναλαμβάνεται μετὰ ἀπὸ κάθε στίχο τοῦ 81^{ου} ψαλμοῦ· Μετὰ δὲ τὸ εἰπεῖν τὸν ἱερέα· Εἰρήνη σοι, καὶ τὸν διάκονον· Σοφία, ἄρχεται ὁ ἀναγνώστης τὸν στίχον ἦχος βαρῦς· Ἀνάστα, ὁ Θεός, κρίνον τὴν γῆν· οὐ λέγει γὰρ Ἀλληλούια, ψαλμὸς τῷ Δαβίδ, καθὼς ἡ συνήθεια, ἀλλ' εὐθὺς ἄρχεται τοῦ στίχου· Ὁ Θεός ἔστη ἐν συναγωγῇ θεῶν, καὶ ὁ ψάλτης· Ἀνάστα, ὁ Θεός... καὶ οἱ λοιποὶ στίχοι τοῦ ψαλμοῦ. Μετὰ τὸ Ἀνάστα ὁ Θεός, εὐαγγέλιον κατὰ Ματθαῖον· Ὁψὲ σαββάτων»⁴³.

39. Βλ. Ἰωάν. Μ. Φουντούλη, *Λειτουργικὴ Α'*, ὅ.π., σ. 224.

40. «...Πλὴν ὅταν ψάλλωμεν τὸ Ἀλληλούια, θυμιᾷ ὁ διάκονος τὸ θυσιαστήριον πρῶτον, εἶθ' οὕτως ἐκφωνεῖ· Σοφία, ὀρθοί, ἀκούσωμεν. Καὶ ὁ ἱερεὺς ἄρχεται τοῦ εὐαγγελίου» (Mig. Arranz, "Le Typicon du Monastère du Saint-Sauveur a Messine", OCA 185, Roma

1969, σ. 243).

41. EBE 752, φφ. 20γ-21γ. Βλ. ἐπίσης τοὺς κώδικες EBE 765, φ. 34ν. EBE 767, φφ. 11γ-12γ.

42. EBE 2458, φ. 147ν. Πρβλ. ἐπίσης τοὺς κώδικες EBE 899, φ. 108ν. EBE 2600, φ. 57γ. EBE 2622, φ. 335γ. Κουτλουμουσίου 457, φ. 199ν κ.ἄ.

43. ΑΙ. Dmitrievskij, *Opisanie...* III, ὅ.π., σ. 650.

Ἀργότερα ὅμως, μὲ τὴν εἰσαγωγή νέων ὑμνογραφημάτων καὶ τὸν πλουτισμὸ τῶν ἀκο-
λουθῶν, ἀλλὰ κυρίως μὲ τὴν ἀλλαγὴ πού συνετελέσθη στὴ μελοποιία μὲ τὴν φανέρωση
τῆς καλοφωνίας στὶς ἀρχές περίπου τοῦ ἰδ' αἰ. καὶ τὴν καθιέρωσή της, ἐπῆλθε μείωση τῶν
ψαλμικῶν στίχων σὲ τρεῖς ἢ περισσοτέρους. Ἐνδεικτικὸ παράδειγμα αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς
βρίσκουμε στὸν κώδικα EBE 2837, γραμμένο τὸ ἔτος 1457: φ. 150γ «ἀλληλουϊάριον ψαλ-
λόμενον τῷ ἀγίῳ καὶ μεγάλῳ Σαββάτῳ· Ἀνάστα, ὁ Θεός, κρίνον τὴν γῆν... στίχος· Ὁ
Θεὸς ἔστη ἐν συναγωγῇ θεῶν... στίχος· Ἔως πότε κρίνετε ἀδικίαν... στίχος· Κρίνατε
ὄρφανῶ καὶ πτωχῶ... Ὑστερον τὸ τελευταῖον· Ἀνάστα, ὁ Θεός...»⁴⁴, ὅπου αὐτὸ τὸ τελευ-
ταῖο Ἀνάστα, ὁ Θεὸς φέρεται ὡς κάτι νέο σὲ σχέση μὲ τὸ ἀπλὸ μέλος τῶν προηγουμένων
ἐφυμνίων. Στὸ τελευταῖο Ἀνάστα, ὁ Θεὸς ἡ ἐκτύλιξη τοῦ μέλους χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν
ἐπιμελημένη καὶ τὴν ἐπιτηδευμένη δουλειὰ τοῦ συνθέτη-μελοποιοῦ. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ
φωτογραφίζει τὸ ἔντεχνο μέλος τῆς περισσῆς τῶν ἐνοριακῶν ἀντιφώνων, τὸν μελοποιητικὸ
τρόπο τῆς ὁποίας ἀντιγράφουν οἱ μελουργοί, χρησιμοποιοῦντας ὅλα τὰ καλοφωνικὰ στοι-
χεῖα⁴⁵.

4. Τὸ κοινωνικό

Τὸ κοινωνικὸ εἶναι ψαλμικός στίχος καὶ ἐψάλλετο ὅπως καὶ οἱ προηγούμενες ψαλτὲς
ἐνότητες τῆς εὐχαριστιακῆς Λειτουργίας κατὰ τὸ ἀρχαῖο σύστημα τοῦ ἐνοριακοῦ τρόπου
ψαλμωδίας, δηλ. σὲ κάθε στίχο τοῦ ψαλμοῦ ἀπὸ τὸν ὁποῖο προερχόταν τὸ κοινωνικὸ τῆς
ἡμέρας ἢ τῆς ἑορτῆς, ἐπαναλαμβανόταν ὁ ἐπιλεγμένος στίχος-κοινωνικό, μὲ ἐφύμνιο τὸ
Ἀλληλούια. Ἐψάλλετο ὅμως καὶ κατὰ ἓνα δευτέρου τρόπο, ἀντιφωνικῶς καὶ πάλι ἀπὸ τοὺς
ψάλτες, χωρὶς τὴν ψαλμώδηση τοῦ στίχου- ἐφυμνίου, ἀλλὰ μὲ ἐφύμνιο σὲ κάθε στίχο τὸ
Ἀλληλούια. Κατὰ τὴ λειτουργία τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν, καθ' ὃν χρόνον κοινω-
νοῦσαν οἱ πιστοί, ἐψάλλετο ὁ 33^{ος} ψαλμός: «Καὶ ὁ μὲν ἐπίσκοπος διδῶν τὴν προσφορὰν,
λέγων· Σῶμα Χριστοῦ· καὶ ὁ δεχόμενος λεγέτω· Ἀμήν. Ὁ δὲ διάκονος κατεχέτω τὸ
ποτήριον, καὶ ἐπιδιδούς λεγέτω· Αἷμα Χριστοῦ, ποτήριον ζωῆς· καὶ ὁ πίνων λεγέτω·
Ἀμήν. Ψαλμός δὲ λεγέσθω τριακοστὸς τρίτος, ἐν τῷ μεταλαμβάνειν πάντας τοὺς λοι-
πούς»⁴⁶.

Στὴ Λειτουργία τοῦ Πάσχα, δὲν ἐψάλλετο –ὅπως ἄλλωστε καὶ σήμερα– κάποιος ψαλ-
μικός στίχος ὡς κοινωνικό, ἀλλὰ ἓνας βραχὺς ὕμνος, τὸ Σῶμα Χριστοῦ μεταλλάβετε
πηγῆς ἀθανάτου γεύσασθε, ἀλληλούια, ὁ ὁποῖος σύμφωνα μὲ ἓνα Σιναῖτικὸ Κανονάριο

44. Πρβλ. ἐπίσης τὸν κώδικα Κουτλουμουσίου 436, φ. 103γ.

45. Ἡ τυπικὴ καὶ ψαλτικὴ δομὴ τῆς ἐνότητος τῶν ἀλληλουϊαρίων καὶ τοῦ Ἀνάστα ὁ Θεὸς μᾶς παραπέμ-
πει στὸ τελευταῖο τμήμα τοῦ ἀσματικοῦ Ὁρθρου καὶ
συγκεκριμένα στὸ προκείμενο τοῦ Εὐαγγελίου: «Ἔϊτα
ἀνέρχεται εἰς τὸν ἄμβωνα ὁ ἀναγνώστης καὶ λέγει

Ψαλμός τῷ Δαβίδ· Ἀνάστηθι, Κύριε ὁ Θεός μου –
στίχος, πλ. β'· Ἐξομολογήσομαί σοι, Κύριε... – στί-
χος, πλ. β'· Εὐφρανθήσομαι καὶ ἀγαλλιάσομαι ἐν σοί,
Κύριε... – Ἀπὸ χοροῦ· πλ. β' Ἀνάστηθι, Κύριε... – ἡ
δοχὴ ἀπὸ χοροῦ· Ἀνάστηθι» (EBE 2406, φφ. 157ν-
158γ).

46. P.G. 1, 1109AB.

τοῦ ι'-ια' αἰ., ἐστιχολογεῖτο μὲ ἐξωβιβλικούς στίχους ποὺ ἀναφέρονται στὸ χαρμόσυνο γεγονός τῆς Ἀναστάσεως:

Κοινωνικόν, ἦχος πλ. α' Σῶμα Χριστοῦ μεταλάβετε...

Μέγα τὸ μυστήριον τῆς σῆς, Χριστέ, ἀναστάσεως.

Σῶμα Χριστοῦ μεταλάβετε...

Δείπνω παραγέγονας ἐκὼν πάθος ὁ ἀθάνατος [sic]

Σῶμα Χριστοῦ μεταλάβετε...

Τότε καὶ ὁ Ἄδης συναντήσας ἐπικράνθη, λογοθετούμενος ψυχὰς ἀπαιτούμενος.

Σῶμα...

Τότε καὶ Μαρία ἡ μυρίσασα εὐφράνθη, προσκυνήσασα Θεὸν πρὸ τοῦ μνήματος.

Σῶμα...

Εἶπατε τῷ Πέτρῳ καὶ τοῖς λοιποῖς ἀποστόλοις, ὅτι ἀνέστη ἐκ νεκρῶν ὁ ἀθάνατος.

Σῶμα Χριστοῦ...⁴⁷

Τὸ κοινωνικὸ εἶχε μιὰ ιδιόρρυθμη ἐξέλιξη. Σὲ Τυπικὸ ποὺ διασώζει τὴν τάξη τοῦ ἁγίου Σάββα, διαβάζουμε: «...Κοινωνικόν· Ἐξηγέρθη ὡς ὁ ὑπνῶν Κύριος, καὶ ἀνέστη σώζων ἡμᾶς. Τοῦτο δὲ λέγεται πλειστάκις, ἕως οὗ οἱ ἀδελφοὶ ἅπαντες τῶν ἀχράντων μυστηρίων κοινωνήσωσιν»⁴⁸. Ἐνα ἄλλο μοναστηριακὸ Τυπικόν, αὐτὸ τῆς μονῆς τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Εὐεργέτιδος (ιβ' αἰ.), ὀρίζει τριπλῆ ψαλμώδηση τοῦ κοινωνικοῦ: «Κοινωνικόν Σῶμα Χριστοῦ μεταλάβετε, ἐκ γ'»⁴⁹. Οἱ δύο αὐτὲς διατάξεις φανερώνουν μιὰν ἀλλαγὴ στὸν τύπο καὶ στὸν τρόπο ψαλμωδῆσεως τοῦ κοινωνικοῦ. Ἐνῶ ἀρχικὰ ἐψάλλετο ὀλόκληρος ὁ ψαλμὸς ποὺ ἔδινε τὸν κοινωνικὸ στίχο, σιγά-σιγά ἔπαψε νὰ στιχολογεῖται ὁ ψαλμὸς καὶ ἔμεινε μόνον ὁ ἐπιλεγμένος στίχος, ὁ ὁποῖος πάλι ἐψάλλετο τόσες φορές, ὅσες ἦταν ἀπαραίτητες γιὰ νὰ ὀλοκληρωθεῖ ἡ κοινωνία τῶν ἐκκλησιαζομένων. Αὐτὸν τὸν ἕνα στίχο ἔπλασαν μελικὰ οἱ μεγαλοφυεῖς συνθέτες, προσδίδοντάς του μελισματικὸ χαρακτῆρα καὶ μορφή. Καὶ ἀπ' ὀλόκληρο τὸν στίχο-κοινωνικόν, τὴν μεγαλύτερη φροντίδα τους καὶ προσοχὴ ἔστρεψαν στὸ β' μέρος του, δηλ. στὸ ἐφύμνιο Ἄλληλούϊα. Ἐτσι, ὡς τὰ μέσα περίπου τοῦ ιη' αἰ., οἱ μελοποιοὶ ποικίλουν μελισματικὰ τὰ τρία Ἄλληλούϊα, παρεμβάλλοντες μεταξὺ αὐτῶν σύντομα νενανίσματα, ποὺ εἰσάγονται τὴ μία φορὰ μὲ τὸ παρακελευσματικὸ λέγε καὶ τὴν ἄλλη μὲ τὸ πάλιν, ὥστε νὰ στρέψουν τὴν προσοχὴ τῶν πιστῶν ἀπὸ τὸ ψαλλόμενον ποιητικὸ κείμενο, στὶς ἄσημες συλλαβὲς τῶν ἠχημάτων καὶ στὶς ἐπαναλαμβανόμενες συλλαβὲς τοῦ Ἄλληλούϊα καὶ νὰ πετύχουν τὴν ψυχικὴ τους προετοιμασία γιὰ τὴ θεία κοινωνία.

47. Al. Dmitrievskij, *Opisanie...* I, ὅ.π., σ. 174.

48. Al. Dmitrievskij, *Opisanie...* III, ὅ.π., σ. 650.

49. Al. Dmitrievskij, *Opisanie...* I, ὅ.π., σ. 559.

Στις μέρες μας, παρ' ὅλο πού τὸ Τυπικὸ καὶ τὰ λειτουργικὰ βιβλία τῆς Ἐκκλησίας μας ὀρίζουν τὴν ψαλμώδηση τοῦ κοινωνικοῦ στίχου, ἱερεῖς καὶ ψάλτες στράφηκαν στὴν ἀναζήτηση διεξόδων ἐκτὸς τῆς παραδεδομένης ὁδοῦ. Οἱ ἰσορροπημένες καὶ εὐρυθμες συνθέσεις παραμερίσθηκαν καὶ στὴ θέση τοῦ κοινωνικοῦ ἀκούγονται διάφορα ἄλλα, ἄσχετα πρὸς τὴ θεία κοινωνία. Γιὰ τὴν εὐτακτὴ καὶ ὀρθὴ τέλεση τῆς θείας Λειτουργίας θὰ ἦταν καλὸ νὰ ψάλλεται πάντοτε ὁ διατεταγμένος κοινωνικὸς στίχος, εἴτε ἀντιφωνικῶς κατὰ τὴν ἀρχαία ἐνοριακὴ ψαλτικὴ παράδοση εἴτε σὲ ἀργὸ παπαδικὸ μέλος –κι αὐτὸ εἶναι τὸ σωστότερο– ἔτσι ὥστε νὰ καλύπτεται χρονικῶς, ὄχι μόνον ἡ προετοιμασία τῆς θείας κοινωνίας καὶ ἡ κοινωνία τῶν ἱερέων, ἀλλὰ καὶ ἡ μετάληψη τῶν πιστῶν.

5. Ἡ ψαλμώδηση τοῦ Κατευθυνθήτω ἡ προσευχή μου... στὴ Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων Δώρων

Ἡ Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων Τιμίων Δώρων τοῦ Βυζαντινοῦ λειτουργικοῦ τύπου δύναται νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς ἐνοριακὴ ἀκολουθία, ἔνεκα τῆς ἀρχικῆς συνδέσεώς της μετὰ τοῦ ἀσματικοῦ Ἑσπερινοῦ, μετὰ τοῦ ὁποῖου «συμβίβωνε» σύμφωνα μὲ τὸ ἀρχαῖο Τυπικὸ τῆς ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως (χφφ. Τιμίου Σταυροῦ 40 καὶ Πάτμου 266)⁵⁰. Στὰ μοναστήρια ἐπισυνήπτετο στὴν ἀκολουθία τοῦ μοναχικοῦ Ἑσπερινοῦ, μετὰ δὲ τὴν ἐπικράτησή του καὶ στοὺς ἐνοριακοὺς ναοὺς ἐτελεῖτο καὶ σ' αὐτοὺς συναπτῶς μετ' αὐτοῦ, μὲ τὴν ἴδια περίπου μορφή πού τελεῖται μέχρι σήμερα. Στὸ μοναχικὸ αὐτὸ σχῆμα, ἡ Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων συμπεριέλαβε καὶ ὀρισμένα ἀσματικὰ στοιχεῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ξεχωρίζει ἡ κατὰ τὸ ἐνοριακὸ ἔθος ψαλμώδηση τοῦ Κατευθυνθήτω ἡ προσευχή μου...

Ὁ ἐκ τοῦ 140^{ου} ψαλμοῦ προερχόμενος δεῦτερος στίχος Κατευθυνθήτω ἡ προσευχή μου... , ἐπέχει θέση προκειμένου τῶν ἐπακολουθησόντων καινοδιαθηκικῶν περικοπῶν, οἱ ὁποῖες σήμερα ἀναγινώσκονται μόνον σὲ ἡμέρες ἑορτῶν καὶ κατὰ τίς Προηγιασμένες τῆς Μεγ. Ἑβδομάδος⁵¹. Ὁ στίχος αὐτὸς ψάλλεται ἀκόμη καὶ σήμερα κατὰ τὸν προσιδιάζοντα στὸν ἀσματικὸ τύπο τρόπο –μετὰ τὰ ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἀναγνώσματα– καὶ συγκεκριμένα ὡς ἐφύμνιο κατὰ τὴν στιχολογία τῶν τριῶν στίχων –τοῦ α', γ' καὶ δ'– τοῦ 140^{ου} ψαλμοῦ, κατακλειόμενος διὰ τοῦ Δόξα Πατρί... Καί νῦν... καὶ τῆς περισσῆς.

Στις Ἀνθολογίες καὶ στίς Παπαδικές καὶ συγκεκριμένα στὴν ἐνότητα πού περιλαμβάνει τὰ μελωδήματα τῆς Προηγιασμένης, καταγράφεται τὸ μέλος τοῦ Κατευθυνθήτω ἡ προσευχή μου... , ἐνῶ δίδονται καὶ ὀρισμένες χρήσιμες τυπικὲς ὁδηγίες: «Ἡ θεία καὶ ἱερὰ λειτουργία τῆς ἁγίας Τεσσαρακοστῆς τῆς λεγομένης Προηγιασμένης... Ταῦτα ψάλλει ὁ

50. Βλ. J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église*, τόμ. II, OCA 166, Roma 1963, σσ. 4-8 κ.ά. ΑΙ. Dmitrievskij, *Opisanie...* I, ὁ.π., σσ. 111-112 κ.ά.

51. Βλ. Παν. Ν. Τρεμπέλα, *Μικρὸν Εὐχολόγιον*,

τόμ. Β', Ἀθῆναι 1955, σ. 267. Ἰωάν. Μ. Φουντούλη, «Ἡ λειτουργία τῶν Προηγιασμένων καὶ αἱ εὐχαὶ τῶν ἀντιφώνων τοῦ λυχνικοῦ», *ΕΕΘΣ-ΑΠΘ*, τόμ. ΙΑ', Θεσσαλονίκη 1966, σ. 288.

δομέστικος ἐν τῷ ἄμβωνι· ἤχος πλ. β' Κατευθυνθήτω – καὶ ἄρχεται ὁ μονοφωνάρης εἰς ἤχον β' Κύριε ἐκέκραξα – πάλιν ὁ μονοφωνάρης· Θεῷ Κύριε – ὁ μονοφωνάρης· Μὴ ἐκκλίνης – Καὶ πάλιν ὁ μονοφωνάρης· Κατευθυνθήτω ἡ προσευχή μου – Ἀσματικὸν ἀπὸ χοροῦ· νεανες Θυσία ἐσπερινή»⁵².

Τὰ στοιχεῖα ποὺ παρουσιάσθηκαν ἀνωτέρω συνθέτουν ἐδῶ καὶ αἰῶνες τὸ διάγραμμα τῆς Λειτουργίας καὶ ἀποτελοῦν –μαζὶ μὲ τὸν χερουβικό ὕμνο– τὸν ψαλτικό κορμὸ τῶν τριῶν Λειτουργιῶν τοῦ Βυζαντινοῦ λατρευτικοῦ τύπου. Μὲ τὴν πάροδο ὅμως τοῦ χρόνου, στὰ στοιχεῖα αὐτά, ὅπως καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα τῶν νυχθήμερων λατρευτικῶν τελετῶν, ἐπῆλθαν μεταβολὲς καὶ περιορισμοί. Οἱ περιορισμοὶ αὐτοὶ ἐπηρέασαν κυρίως τὸ ψαλτικό μέρος τῶν στοιχείων αὐτῶν, μὲ συνέπεια νὰ χάσουν τὴν παραδοσιακὴ τους μορφή καὶ νὰ λησμονηθεῖ ὁ ἀρχαῖος ἐνοριακὸς τρόπος ψαλμωδῆσεως. Παράλληλα, ἡ δραματικὴ δυναμικὴ καὶ ἔκφραση τῶν στοιχείων αὐτῶν περιορίσθηκε στὴν ἐναλλαγὴ τῶν δύο χορῶν κατὰ τὴν ψαλμῶδηση τῶν ἀντιφώνων, ἐνῶ ἀτόνισε καὶ ὁ ἐνεργὸς ρόλος τῶν ὑπολοίπων ψαλτῶν τόσο στὰ ψαλλόμενα ὅσο καὶ στὰ τελούμενα ἐν γένει. Σήμερα, δυστυχῶς, τὸ λειτουργικὸ καὶ ψαλτικὸ βᾶρος ἔχει πέσει σ' ἄλλα σημεῖα τῆς εὐχαριστιακῆς Λειτουργίας, μὲ ἀποτέλεσμα οἱ γνήσιοι τύποι τῶν προειρημένων στοιχείων καὶ οἱ περίφημες μελοποιήσεις αὐτῶν χρόνο μὲ τὸ χρόνο νὰ γνωρίζουν ὀλοένα καὶ μεγαλύτερους ψαλτικούς περιορισμούς καὶ στὴ θέση τους νὰ ψάλλονται καὶ νὰ ἀκούγονται διάφορα ἄλλα ἐξωτυπικὰ στοιχεῖα. Σὲ ἡμᾶς, δὲν ἀπομένει πλέον τίποτα ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ ἐπιζητοῦμε τὴν ὁμοίτυπη καὶ εὐσχήμονη τέλεση τῶν ἱερῶν προσευχῶν, μέσα στὶς ὁποῖες θὰ βροῦν ξανά τὴ θέση τους τὰ ἀνυπέρβλητα δημιουργήματα τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς μελοποιίας.

52. Κουτλουμουσίου 457, φφ. 224r-225v. Πρβλ. Κουτλουμουσίου 456, φφ. 110v-111v. EBE 2458, φφ. καὶ τὰ χφφ. Κουτλουμουσίου 399, φφ. 112v-113v. 172v-173v. EBE 2622, φφ. 369r-370r κ.ά.

